

**O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT VA MADANIYAT
INSTITUTI**

«XALQ IJODIYOTI» FAKULTETI

«MUSIQA NAZARIYASI» fanidan

KURS ISHI

Mavzu: «Tovush»

BAJARDI: 1- kurs «FEJR» bo'limi talabasi

Fozilov S.

Toshkent 2015

Reja

Kirish

1. Musiqiy tovushning xususiyatlari
2. Yarim tonva butun ton. Al`teratsiya belgilari
3. Yarim tonva butun ton. Al`teratsiya belgilari

Xulosa

Adabiyotlar

KIRISH

Bizni har xil shovqinlar va tovushlar qurshab olgan. Tovush to'linlari kenglikda tarqalib, beton devorlarda aks — sado beradi, yupqa to'siqlardan sizib o'tadi, ulardan polda zirillash paydo bo'ladi. Akustika — tovushlar haqidagi fandir. Tovushlarning xususiyatlarini o'rganish hayotimizga halaqit beradigan shovqinlarga qarshi muvofiqlashtirilgan kurash olib borish, ularni bartaraf etish imkoniyatini beradi.

Tovushlarni kuchaytirish va pasaytirish — akustikaviy tadqiqotlarning ikki amaliy tomonidir. Masalan, tomosha zallarida tovushni kuchaytirish o'z-o'zidan talab qilinadi, Musiqqa yoki aktyorning nutqi har qanday joyga yaxshi eshitilishi kerak. Zalda «o'lik nuqtalar» va, albatta, aks — sado bo'lmasligi lozim. Tovushni pasaytirish muammosi esa uylar va ishlab chiqarishdagi ishchi o'rinlarini loyiqalashtirishda hisobga olinadi.

Xadersfild universitetining akustika va musiqa texnologiyalari bo'yicha eksperti professor R. Till olib borgan tadqiqotlar natijasi ko'rsatishicha, Stounxenjdagi tosh megalitlar tovushni a'lo darajada qaytarar va kuchaytirar ekan. Ularning doirasimon joylashtirilgani esa, hayratga soladigan darajada akustika hosil qiladi. Dastlab olim hamkasbi B. Fazenda bilan birgalikda kompyuterda inshootning asl shaklini virtual tarzda yaratib, bunga ishonch hosil qilishdi. So'ng ular Stounxenjning Vashington shtatidagi Merixill shahri atrofida aynan o'zidek yaratilgan nusxasini borib ko'rishdi va o'zlari ilgari surgan g'oyani shu joyda amalda sinab ko'rishdi. Ayon bo'lishicha, xalqa shaklida o'rnatilgan toshlar doirasi markazidan chiqayotgan tovushlar inshootning istalgan nuqtasida juda aniq-tiniq eshitilarkan.

Musiqiytovushningxususiyatlari

Tovushning fizik asosi

Tovush – biron-bir egiluvchan jismning tebranishi natijasida hosil bo'ladigan fizik hodisadir. Biron-birmahkam tortilgan torga kamon yoki maxsus bolg'achalar yordamida ta'sir qilsak, bu tor tebrana boshlaydi. Bu tebranish havoda tovush to'lqinlarini hosil qiladi. Havodagi tovush to'lqinlari quloqqa etib kelgach, quloq pardasini tebranishiga olib keladi. O'z navbatida quloq pardasining tebranishi ichki quloqqa etib, eshitish nervlarini bezovta qiladi va tovush eshitish sezgisini uyg'otadi. Shunday qilib, eshitish nervlari orqali havo harakatining tovush tebranishlari etkazila boshlagan paytdan tovush bizning ongimizda idrok qilina boshlaydi.

Tabiatdagi barcha mavjud tovushlar *musiqiy va shovqinli tovushlarga* bo'linadilar.

Musiqiy tovushlar deb, mutloqaniqlik bilan farqqilinadigan, ya'nianiq balandlikka egabo'lgan tovushlarga aytiladi. Harqanday musiqiy tovushni ovozyokibiron-birmusiqasbobiyordamida takrorlab berish mumkin.

Shovqinli tovushlar deb balandligi aniq bo'lmagan tovushlarga aytiladi. Shovqinli tovushni uyokibuda rajadabalandyoki pastekanligini eshitish yoki sezish mumkin, ammo uning balandligi aniqlab bo'lmaydi. Shubilan birga musiqadashovqinli tovushlari ahamiyatini to'lainkoretib bo'lmaydi. Turli xalqlarning folklor musiqalarida urmaasboblarkatta ahamiyatga egabo'lib, bu asboblarda ritmning hayratlanarlida rajadagi boyligi va turli tumanligiga egabo'lgan musiqalari jiro qilinishi nikuzatish mumkin.

Musiqiy tovushning xususiyatlari va ularning ifodaviy ahamiyati

Musiqiy tovushlar *balandlik*, *kuch va tembr* kabi xususiyatlarga ega. Bundan tashqari har birmusiqiy tovushma'lum bircho'zimga hamegabo'ladi.

Tovushning balandligi (jismning tebranish tezligi)

Musiqadabalandlik jihatdan turli tovushlar uchraydi. Ulardan ba'zilar engil, yorqin, yorug'sezilsa, ayrimlari og'ir, quyuq bo'lib eshitiladilar. Engil, yorqin tovushlar – **baland**, og'ir, quyuq tovushlarsa – **past** tovushlar deyiladi.

Musiqaning xarakteritovushbalandligigajudahambog`liqdir. Bungabiron-birkuynifortepiano klaviaturasiningchapyokio`ngtomonlaridachalibko`rib, ishonchhosilqilishmumkin. Klaviaturaningo`ngtomonida, ya`ni, balandtovushlarjoylashganjoydachalingankuy engilvayorqineshitilib, qushlaryokicho`ponnayi ovozini eslatib, klaviaturaningchaptomonidachalingan xuddio`shakuyjuda og`ireshitilib, mutlaqo boshqachataassurotqoldiradi. Klaviaturaningo`rtasidachalingano`shakuyinsontovushibalandligigayaqinbo`lib, “issiqroq” eshitiladi.

Musiqadauchraydiganbarchatovushlarnibalandligibo`yichashartliravishdagur uhlargabo`lishmumkin.

Buguruhlarningharbiriuyokibudarajadatovushjaranginingumumiy xarakterigaegabo`lib, ularga**registr**lardeyiladi. Barchamusiqiytovushlar 3 xilregistrga: ***past, o`rta va yuqori***registrgabo`linadilar. Registrlar orasidagianiqlahetiganiko`rsatishqiyin, ammo ularnibir-biridanfarqqilishjudamuhim, chunkiregistrarmusiqaningmuhimifodavositalaridanbirihisoblanadi. Kompozitormusiqasariyaratarkan, o`zio`ylagan obrazgayaqinkeladiganregistrnitlanlaydi.

Fizikaningtovushhaqidagita`limotnibayonetuvchiakustikabo`limiqonunlaribo`yichatovushningbalandligitebranishtezligiga, ya`nijismningsekundigaqanchamartatebranishtezligigabog`liq.

Tebranishtezligiqanchakamva og`irbo`lsa, tovushshunchapast; aksincha, tebranishtezligiqanchaliktezyokiko`pbo`lsatovushshunchabalandeshitiladi.

Insoneshitishqobiliyatisekundiga 16 martadantortib – 20.000 martagachatebranishtnatijasidahosilbo`ladigantovushlarnifarqqilishqobiliyatigaega. Shulardan, musiqadafaqatsekundiga 16 martadan 4.200 gachatebranishtnatijasidahosilbo`ladigantovushlarqo`llaniladi.

Past registrga taxminan 16 dan – 200 gacha tebranisht, o`rta registrga 200 dan – 800 gacha tebranisht va yuqori registrga 800 dan 4200 gacha tebranisht natijasida hosil bo`ladigan tovushlar muvofiq keladi.

Inson eshitish organlari tomonidan qabul qilinmaydigan, sekundiga 16 dan past tebranish tezligidagi tovushlarga - infratovushlar (infra soʻzi lotincha - past maʼnosini beradi), sekundiga 20 000 martadan ortiq tebranish tezligidagi tovushlarga esa – ultratovushlar (ultra soʻzi lotincha – chegaradan tashqari, yuqori – maʼnolarini beradi) deyiladi.

Tovushning kuchi (jismning tebranish kengligi, yaʼni amplitudasi)

Tovushning kuchitebranayotganjismningtebranishkengligi, yaʼni “amplitudasi” gabogʻliq, buesajismgataʼsirqilayotgankuchningdarajasigabogʻliq. Jismgaqanchalikkuchlitaʼsirqilinsa, tebranishamplitudasishunchakengboʻlib, tovushanchakuchlieshitiladiyokiaksincha, taʼsirkuchiqanchayumshoqboʻlsa, tebranishkengligitorboʻlib, tovushanchapasteshitiladi. Agarjismgaboshqataʼsirqilinmasatebranishkengligiborgansaritorayib, oxiritovushsoʻnadi.

Tovushningkuchi, uningbalandligikabishubhasiz, aniqifodaahamiyatigaega. Turlichaemotsionalholatlarnivamusiqiy obrazlarniyaratishuchunturlidarajadagitovushkuchlaritalabqilinadi. Qahramonlik obrazlarikuchlitovushjaranginitalabetsa, lirik obrazlar – mayin, yumshoqtovusheshitilishinitaqozo etadi

Tembr (tovushning rangi)

Tembrdeb, harbirinsonningvaharbirmusikaasbobiningoʻziga xostovushrangitushuniladi. Tovushtemrlariningmavjudligitufayliginabizbir odamniboshqa odamdan (shunitaʼkidlashlozimki, harbir odamfaqatuningoʻzigagina xosboʻlgan ovoztembrigaegadir), musikaasboblarihinambir-biridanfarqlay olamiz. Tovushningtembri, uningbalandligivakuchikabimusiqaningmuhimifodavositalaridanbirihisoblanadi. Toʻgʻri, aniqtopilgantembrmusiqiy obrazniyanadayorqin ochibberilishigakoʻmaklashadi. Masalan, orkestrdalirikmavzularkoʻpinchatorliasboblarga; harbiy xarakterdagifanfaramavzulariesamis-puflamaasboblargatopshiriladivah. k.

Tovush choʻzimi (jismning tebranish davomiyligi)

Tovushchoʻzimi — tebranayotganjismgataʼsirqilinayotgankuchningqanchadavometishigabogʻliq.

Masalan, kamonchaliasboblardakamonchaningqanchauzoqharakatiga, puflamaasboblardaijrochinafasiningdavomiyligigabog`liq.

Tovushcho`zimiritmbilانبirgalikdaginaifodaahamiyatigaegabo`lishimumkin.

Yarim tonva butun ton. Al`teratsiyabelgilari

Musiqiytovushqatorvauningasosiypog`onalari

Yuqorilamavapastlamatartibdaketma-ketjoylashganbarchamusiqiytovushlarmusiqiy tovushqatornihosilqiladi.

Tovushqatortovushlarinio`zaro taqqoslarekanmiz, ma`lumbirmasofadanyuqoridavapastdaularningharbirigaqo`shilibeshitiladigantovushlarmuvofiqkelishigaishonchhosilqilishmumkin. Qo`shilibeshitiladigantovushlarbir xilnomgaegadirlar. Yaqinmasofadagiqo`shilibeshitiladiganbir xilnomdagitovushlar oralig`iga oktavadeyiladi (oktava – lotincha oktava – sakkizinchideganma`nonibildiradi).

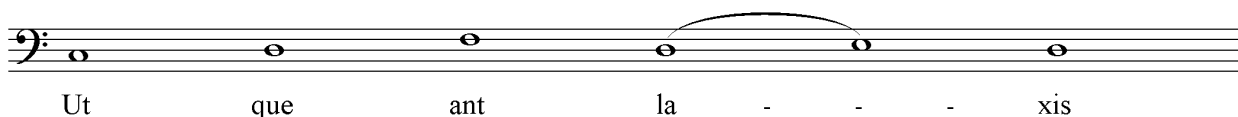
Hozirgizamonmusiqasida oktavabir-biridanbir xilmasofadajoylashgan 12 taturlitovushlarbilanto`ldiriladi. Shu 12 tatovushdanfaqat ettitasimustaqilnomgaega: *do, re, mi, fa, sol, lya, si* yoki *c, d, e, f, g, a, h*. Butovushlartovushqatorningasosiytovushlariyokiasosiypog`onalarihisoblanadi.

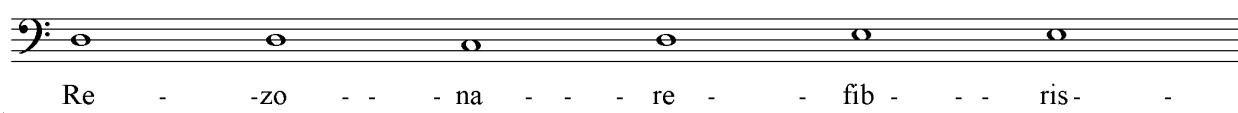
Tovush nomlarining kelib chiqishi juda qadimiydir; ular oktava ettita tovush bilan to`ldirilgan davrda paydo bo`lgan. Sakkizinchi tovush birinchi tovushning yuqoridagi yoki pastdagi takroridan iborat bo`lib, shuning uchun ham ular orasidagi masofa oktava nomini olgan.

XI – asrgachatovushlarningfaqatharfiyishoralariqabulqilinganedi: *a, b, c, d, e, f, g*. Bunda *a – lya* tovushining bo`g`in nomiga, *s* esa *do* tovushining bo`g`in nomiga to`g`ri keladi.

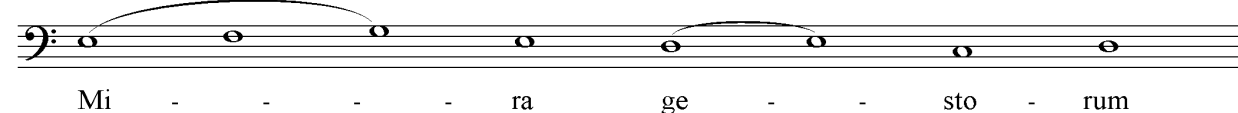
XI – asrdaqo`shiqchilikamaliyotigaItaliyalikmusiqanazariyotchisiGvido d`Aretstso tomonidantovushlarningyangibo`g`innomlarikiritilgan: *ut, re, mi, fa, sol, lya*. Bunomlarcherkov xonandalariningqadimiyygimnmatnidan olingan.

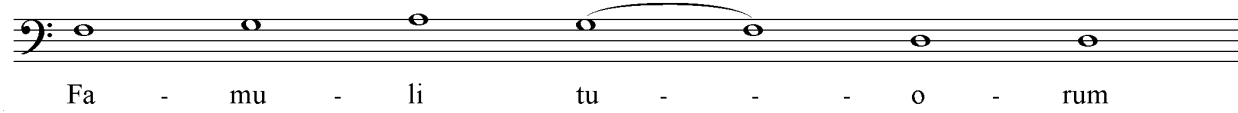
Ut que ant la - - - xis

Re - - - na - - - re - - - fib - - - ris - -

Mi - - - ra ge - - - sto - rum

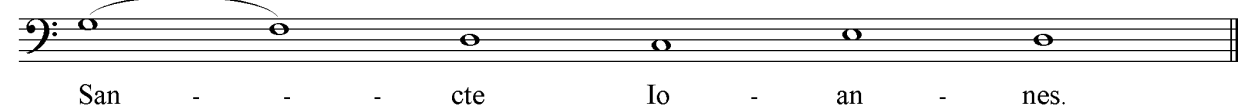
Fa - mu - li tu - - - o - rum

Sol - - - - - ve pol - lu - ti

La - bi i re - a - - - tum

San - - - - cte Io - an - nes.

Bugimnda xonandalarmuqaddasIoanna xudosidano`z ovozlarinitiniqvatozasasqlashniiltijo qilganlar.

Qo`shiqmatnidagiharbirmisraningkuyiavvalgisidanbirpog`onabalandtovushdanboshlangan, harbiryangimisraningboshlang`ichbo`g`iniungamostovushgaberkitilganvashutovushnomigaaylan gan. Buyangilik - xonandalargatovushlar oraliqlariniyoddasasqlashga engilliktug`dirganiuchunjudakattaamaliyahamiyatgaegabo`lgan.

O`rtaasrmusiqanazariyasi oltitovushlitovushqatorga, ya`nige*saxordga*asoslanganiuchuntovushlarning oltitabo`g`innomibilancheklangan. Keyinchalik oltitovushlitovushqatorgaqo`shilgan ettinchitovushuchun (X. Vilrantomonidan 1574 yilda) gimnmatnidagi oxirgiikkiso`znibirinchiharflari olinib, *sibo`g`innom*ikiritilgan.

Talaffuz uchun noqulay bo'lgan **ut** bo'g'ini keyinchalik (italiyalik nazariyotchi Dj. Donitomonidan 1540 yillar arafasida) «**do**» bo'g'ini bilan almashtirilgan.

C, d, e, f, g, a, h kabii harfiy ishoralarga *do, re, mi, fa, sol, la,* sika bitovushlarning bo'g'ini nomlarimuvofiqlikeladi.

Bizning davrimizda tovushlarning bo'g'ini nomlari ham, harfiy ishoralari ham qo'llanilmoqda.

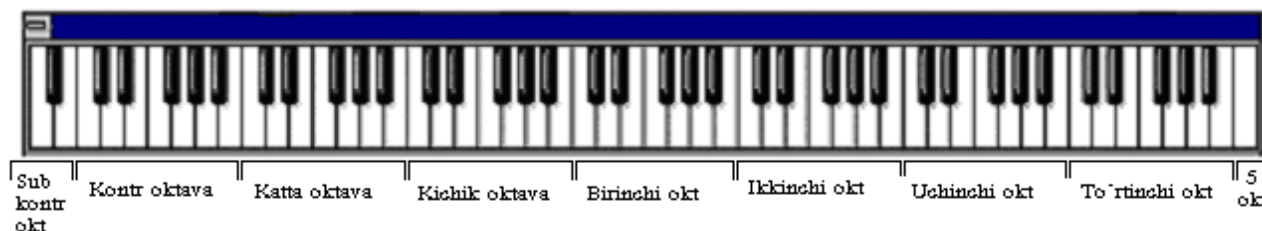
Oktavalar

Do, re, mi, fa, sol, la, sitovushlari tovushqatordabir nechamarotab takrorlanib keladi.

Turlicha balandlikda joylashgan bir xil nomdagi tovushlarni bir-biridan farqlash uchun har birisining boshlanishini *do* tovushidan hisoblab, tovushqatorni bir qator **oktavalarga** bo'lish qabul qilingan.

Oktavadeb, musiqiy tovushqatorning bir xil nomdagi tovushlar oralig'iga aytiladi.

Eng past oktavadan yuqorilama tartibda ular quyidagi nomlarga ega: *subkontr oktava, kontr oktava, katta oktava, kichik oktava, birinchi oktava, ikkinchi oktava, uchinchi oktava, to'rtinchi oktava* va beshinchi oktavalar.

Musiqaviy tovushqatordamavjud bo'lgan to'qqizta oktavaning barcha tovushlarini harfiy ishoralar bilan belgilab chiqish mumkin.

Buning uchun quyidagi jadvalni o'rganib chiqish zarur.

Tovushlarning nomlari, oktavalarning va ularning harfiy tizim bo'yicha belgilanishi

t\r	oktavalar	do	re	mi	fa	sol	la	si
1.	subkontr oktava	-	-	-	-	-	A ₂	H ₂
2.	kontr oktava	C ₁	D ₁	E ₁	F ₁	G ₁	A ₁	H ₁

3.	kattaoktava	C	D	E	F	G	A	H
4.	kichikoktava	c	d	e	f	g	a	h
5.	birinchioktava	c ¹	d ¹	e ¹	f ¹	g ¹	a ¹	h ¹
6.	ikkinchioktava	c ²	d ²	e ²	f ²	g ²	a ²	h ²
7.	uchinchioktava	c ³	d ³	e ³	f ³	g ³	a ³	h ³
8.	to'rtinchioktava	c ⁴	d ⁴	e ⁴	f ⁴	g ⁴	a ⁴	h ⁴
9.	beshinchioktava	c ⁵	-	-	-	-	-	-

Yarim ton va butun ton

Birtekistemperatsiyaqilingansozbo'yicha oktava oraliqlaribalandlikbo'yichabir-birigatengbo'lgan 12 tatovushgabo'linadi. Bumasofovushlarningengyaqin oralig'ibo'lib, ungayarimtondeyiladi.

Asosiypog'onalardaniborattovushqatordayarimtonlarmi-favasi-dotovushlari orasidahosilbo'ladi. Boshqayonma-yonjoylashganpog'onalar orasibutuntonnitashkilqiladi, chunkido-re, re-mi, fa-sol, sol-lyavalya-sitovushlari orasidamasofalariyarimtondaniboratbo'lgan oraliqtovushlarbor. Bu oraliqtovushlaryonma-yonjoylashganasosiypog'onalarningnomlaridankelibchiqadigan**hosilan**nomlargaega.

Masalan, do-retovushlari orasidadodanyarimtongabalandbo'lganvabirvaqtningo'zidaredanyarimtongapastbo'lgan oraliqtovushbor. Butovushko'tarilgandoyokipasaytirilganresifatidagihosilanomgaegabo'ladi.

Alteratsiya belgilari va ularning nomlari

Tovushlarko'tarilishiniyokipasayishinibelgilashuchun**alteratsiyabelgilari**deb ataladiganmaxsusbelgilarishlatiladi.

(Alteratsiya – lotinchao'zgartishma'nosiniberadi).

Tovushniyarimtongako'tarishuchundiez (#), yarimtongapasaytirishuchunbemol (°) debataladiganbelgilarishlatiladi. Shundayqilib, do-retovushlari orasidajoylashgantovushdo-diezyokire-bemoldebataladi. Tovushqatorningasosiypog'onalari orasidajoylashganboshqatovushlarhamshundaytartibdao'znomlarigaegabo'ladilar. Re-mitovushlari orasidagitovushre-diezyokimi-bemol,fa-soltovushlari

orasidagitovush*fa-diezyokisol-bemol*,*sol-lyatovushlari* orasidagitovush*sol-diezyokilya-bemol*,*lya-sitovushlari* orasidagitovush*lya-diezyokisi-bemol*debataladi.

Harbirtovushniyarimtungako`tarishyokipasaytirishdantashqariularnibutunga, ya`ni 2 tayarimtungako`tarishyokipasaytirishmumkin. Tovushnibutungako`tarishuchunjuftdiez, ya`nidubl-diez (x) vapasaytirishuchunjuftbemol, ya`nidubl-bemol (») belgilariishlatiladi.

Oddiyyokijuftko`tarishyokipasaytirishdankeyinasosiytovushgaqaytishuchunradqilishbelgisi – bekar (^a) ishlatiladi.

Notayozuvidantashqaridagi oddiyyozuvdaalteratsiyabelgilaritovushnomidankeyin, masalan, *si`yokifa#tarzida*; notayozuvidaesanotalar oldidanyoziladi.

Alteratsiyabelgilariniharfiyishoralarbilanyozishdayarimtungako`tarishuchun#o`rniga – is (masalan, *cis - do#*, *dis - re#*, *eis - mi#*), yarimtungapasaytirishuchun`o`rniga – es (masalan, *ces- do`*, *des - re`*), butungako`tarishuchunx o`rniga – isis (*cisis - dox*, *disis - rex*), butungapasaytirishuchun`o`rniga -eses (*ceses - do`*, *deses - re`*)qo`shimchalariishlatiladi.

Pasaytirilgan*lyavamitovushlarining*nomlariniyozishdayozuvvatalaffuzniqulaylashtirishuchunesqo`shimchasidagieharfi olibtashlanadi (masalan, *mi` - eestarzidaemas*, balkiesshaklida; *lya` - aes tarzidaemas*, balkiasshaklidayoziladi.

Istisno tariqasidasitovushini (*h*) yarimtungapasaytirishuchunbharfiishlatiladi.

Si tovushi qadimdan lotin alifbosining **b** harfi bilan belgilangan. AmmoXI – asrdan boshlab iste`molga ikki xil “*si*” tovushi: “qattiq”*si*va“yumshoq”*si* kirib keldi. Shuning uchun ham u **b**harfinig ikki xil yozilish usuli bilan belgilandi; “yumshoq”*si* yumaloq shakldagi **b** harfi bilan (lotincha **b** –mollum) va “qattiq”*si* kvadrat shakldagi **⊥** harfi bilan (lotincha **⊥**kuadratum yoki **⊥**carrum) belgilandi.

Bekar belgisi ham shundan kelib chiqqan.

Asta - sekin “yumshoq” *si* “qattiq” *si* sigaqaragandako`proqqo`llanilaboshlandivabharfisi-*bemol*tovushiuchunberkitildi.

“Qattiq” *sio`znominiyo`qotib*, uninguchunlotinalifbosiningsakkizinchiharfi (h) kiritildi.

Alteratsiya belgilarining harfiy tizimi

belgining nomi	yozilishi	harfiy ishorasi	do	re	mi	fa	sol	lya	si
diez	©	is	cis	dis	eis	fis	gis	ais	his
bemol	“	es	ces	des	es	fes	ges	aes	b
dubl-diez	x	isis	cisis	disis	eisis	fisis	gisis	aisis	hisis
dubl-bemol	»	eses	ceses	deses	eses	feses	geses	aeses	bes

Tovush cho`zimini erkin (shartli) ravishda bo`linishi

Musiqadatovushcho`zimlari 2 ga (juft)

bo`linishdantashqariistalgantengtoqqismlargabo`linishimumkin.

Bundaybo`linishlarga**erkinyokishartlibo`linish**deyiladi.

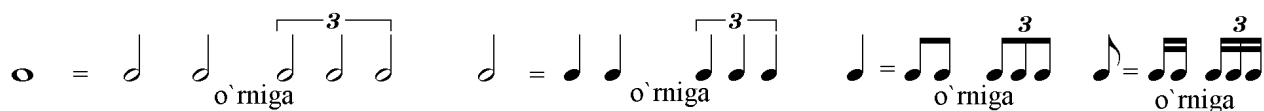
Buningnatijasidaritmikshakllarningquyidagiturlarihasilbo`ladi.

1) **Triol** —

asosiycho`zimniikkiqismo`rnigauchqismgabo`linishidanhasilbo`ladi:

Triollarbo`linayotganasosiycho`zimdan 2

martakichikcho`zimgatengbo`lgannotalarbilanyoziladi.

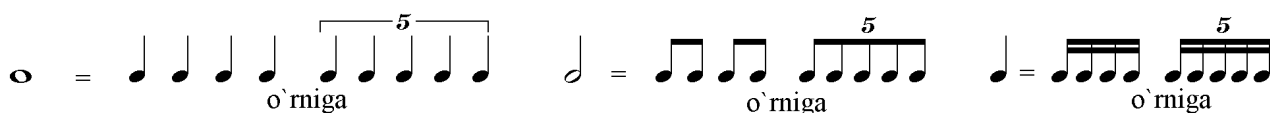

2) **Kvintol** -

asosiycho`zimnito`rtqismo`rnigabeshqismgabo`linishidanhasilbo`ladi:

Kvintollarbo`linayotganasosiycho`zimdan 4

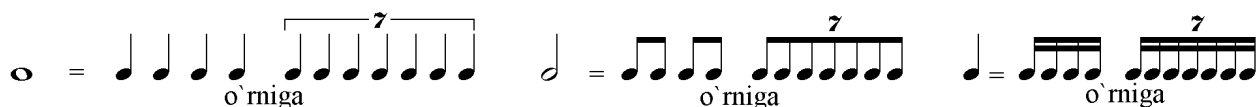
martakichikcho`zimgatengbo`lgannotalarbilanyoziladi.

3) **Septol** – asosiycho`zimnito`rtqismo`rniga
ettiqismgabo`linishidan hosilbo`ladi: Septollar

xuddikvintollarkabibo`linayotgan asosiycho`zimdan 4

martakichikcho`zim gatengbo`lgannotalar bilanyoziladi.

4) **Novemolvaundetsimollar** – xuddishutamoyilasosidaya`ni,
asosiycho`zimni 8 qismo`rniga 9, 11 vahokazo qismlargabo`lish mumkin.

Bunday ritmik shakllarbo`linayotgan asosiycho`zimdan 8

martakichikcho`zim gatengbo`lgannotalar bilanyoziladi.

2. Sekstol va murakkab triollar

1) **Murakkabtriol** – agarda
oddiytriolningcho`zimlario`znavbatidayanaham maydaroqbo`laklarga bo`linsa, bir-
biribilanqo`shilibketsayokiboshqabiron-birritmiko`zgarishlarga duchkelsa –
murakkabtriollar hosilbo`ladi, masalan:

2) **Sekstol** – ayrim musiqa asarlarida 6
tatovushdan iborat ritmik shakllarni ham uchratish mumkin;

bushaklgasekstoldebatalib, ujuftlangantriolyoki har bircho`zimi kkgabo`lingan oddiytrioldaniboratdir, masalan:

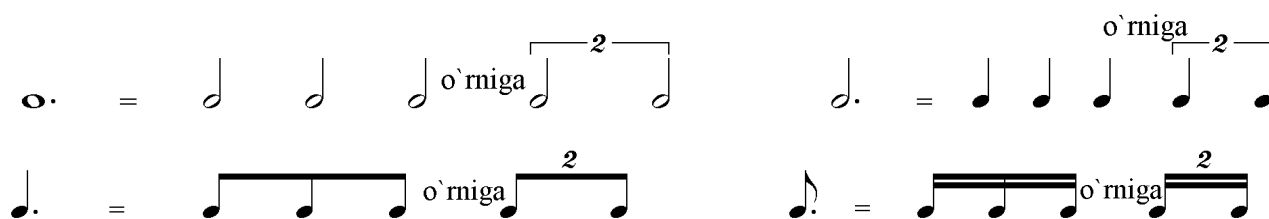
Cho`zimlarning erkin (shartli)

bo`linishid aritmik shakldagi notalarning aniqcho`zimi yozilgan notalardan o`lchamo kichik bo`ladi.

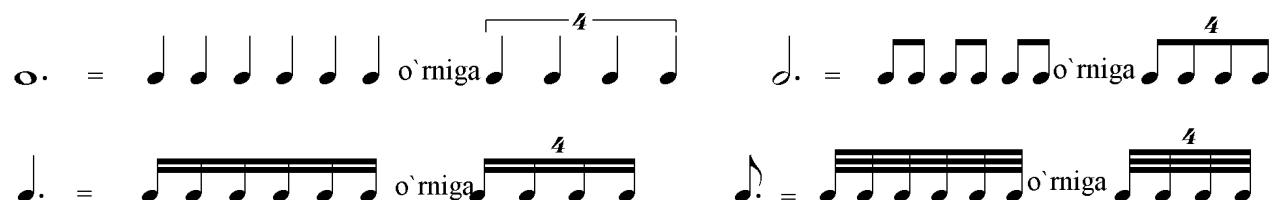
Erkin (shartli)

bo`linishidagi tovushcho`zimlar shartli ravishda ifodalanganligi uchun hamcho`zimlar ningerkin (shartli) bo`linishid e`yiladi.

Duol va kvartollar 1) **Duol** – bittanuqtalitovushcho`zimini 3 qismo`rniga 2 qismgabo`linishidan hosil bo`ladi, masalan:

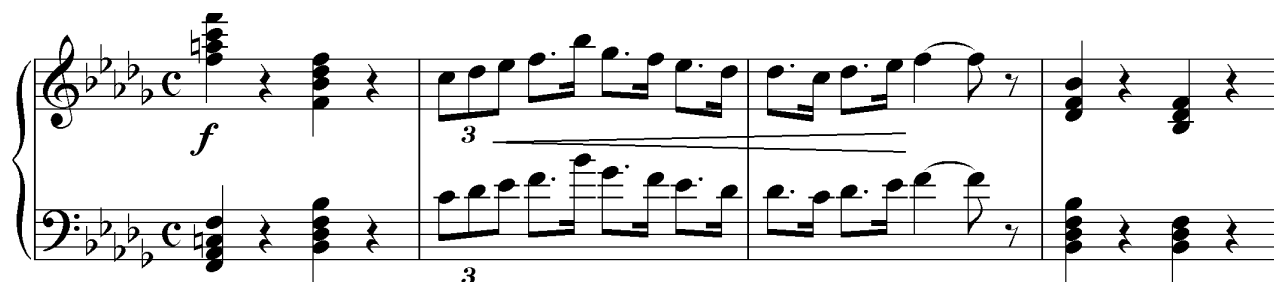

2) **Kvartol** - bittanuqtalitovushcho`zimini 6 qismo`rniga 4 qismgabo`linishidan hosil bo`ladi, masalan:

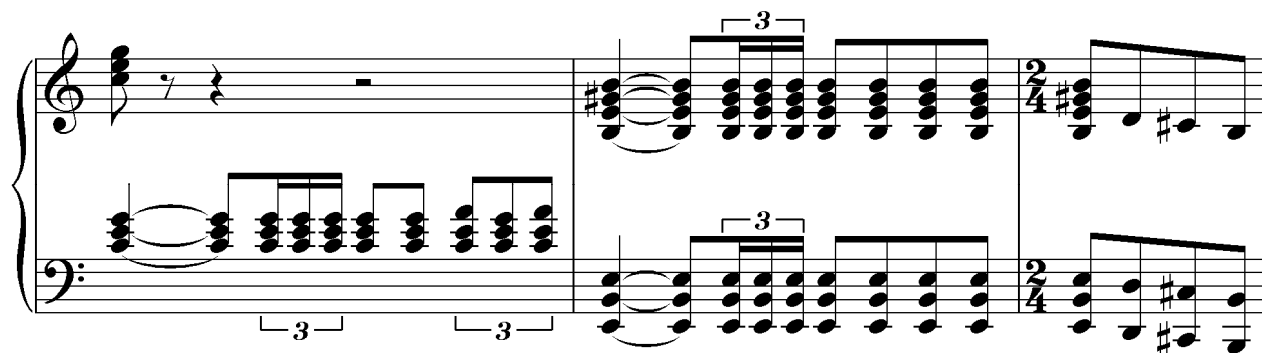
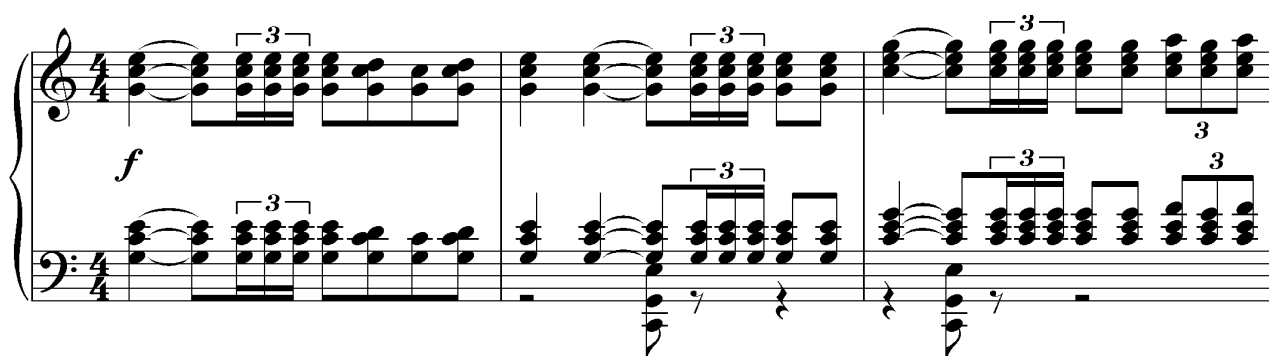

Tovushlarning erkin (shartli) ravishdabo`linishigadoirmisollar

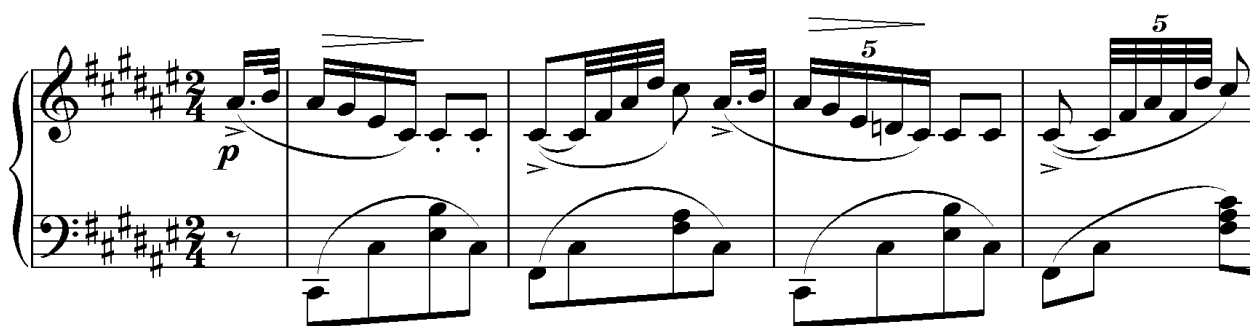
Marshtempida

Tezemas, tantanali

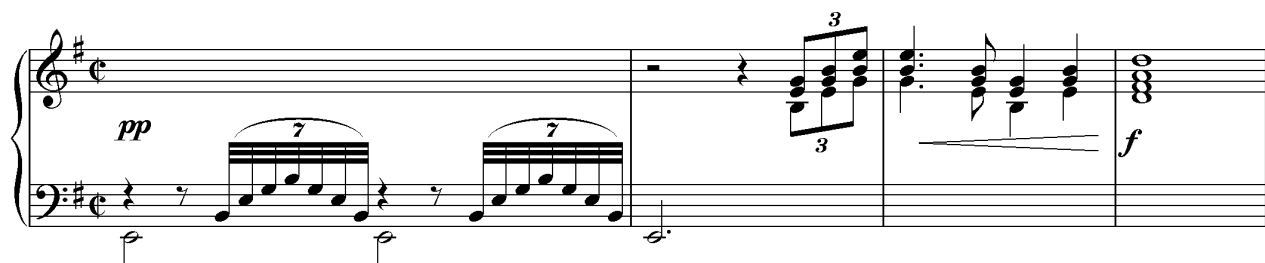

Larghetto

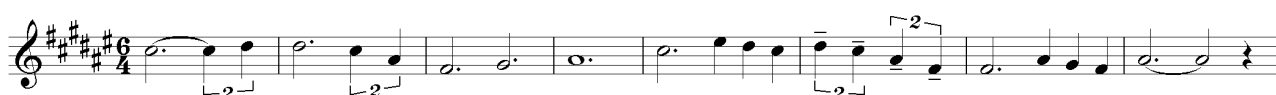
E. Grig. "Soqchiqo`shig`i", soch. 12 №3

Intermezzo

E. Grig. "Bahorda", soch. 43 №6

Allegro appassionato (Tez, hissiyot bilan)

P. Chaykovskiy. "Uyqudagigo`zal" baletidan

Andante cantabile (Osoyishta, kuychan)

Q. Rahimov. "Olmapishgandagaling"

musiqalikomediya

DavronvaTozaguldueti

O`rtachatempda

Temp, agogika va dinamika

Temp. Metronom

Musiqadaasarniijro qilishsur'atiga, ijroningtezlikdarajasigatempdeyiladi. Musiqaasarini xarakteriko`pinchauningtempibilananiqlanadi.

Templarninguchtaasosiyturibir-biridanfarqqilinadi: vazmin, o`rtachavateztemplar.

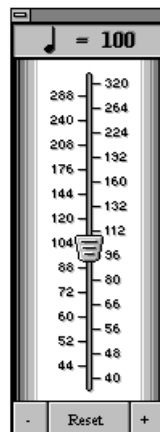
Tempmusiqaasariniboshidayokitempo`zgarishlariro`yberadiganjoylargayoziladigan og`zakiatamalarbilanifodalanadi.

XIXasrningboshidatemplarnianiqbelgilashvao`lchashuchunqo`llaniladiganmaxsusasbob -**metronom**kashfqilinadi.

Metronom – VenalikmexanikustaMeltseltomonidan 1816 yildatakomillashtirilgan;

shuninguchunhamuMeltselmetronomidebataladivayozuvdaM. M., harflaribilanbelgilanadi, masalan, M. M., $q = 80$. Bundabirdaqiqadavomida 80 tachoraktalikhisobigato`g`rikeladigantovushcho`zimlarinichalishko`zdatutiladi. Buasbobhozirgidavrdaanchaeskiribqolganligitufaylideyarliqo`llanilmaydi.

Metronomningzamonaviykompyuterdagiko`rinishiquyidagichadir:

Odatdavazmintemplargametronommayatnigining 40 dan 120 martagachabo`lganurishi, o`rtachatemplarga 120 dan 160 gachabo`lgan, teztemplargaesa 160 dan 200 gachabo`lganurishimuvofiqladi.

Tempko`rsatkichlarining og`zakiatamalariniasosanitalyantilidayozishqabulqilinganbo`lishigaqaramasdan, hozirdauninghar xil: ruscha, o`zbekchaatamalarihamkengqo`llanilibkelinmoqda. Ulardanengmuhimlariquyidakeltiriladi. Templarninguchtaasosiyguruhi

Vazmintemplar:

1. *Largo* - keng
2. *Lento* – cho`zib
3. *Adagio* - og`ir
4. *Crave* – juda og`ir

O`rtachatemplar:

1. *Andante* - osoyishta, shoshmasdan.
2. *Andantino*- andantedan saltezlatib
3. *Moderato* - o`rtacha
4. *Sostenuto* - salobatli
5. *Allegretto* - jonlanib.
6. *Allegro moderato* - o`rtachatez

Teztemplar:

1. *Allerqo* - tez
2. *Vivo* – jonliroq
3. *Vivace* - jadal.
4. *Presto* - tez, oshiqib
5. *Prestissimo*- judatez

Buatamalargako`pinchaquyidagianiqlovchitushunchalarqo`shiladi:

molto - juda

assai - nihoyat

con moto - harakatbilan

sommodo - erkin

non troppo - haddantashqariemas

non tanto - uqadarsekinemas

sempre – doimo

meno mosso - kamroqharakatbilan

piu mosso - ko`proqharakatbilan

Masalan: Allegro ma non troppo (Allegro manontroppo) – Tez, ammo haddantashqariemas; yoki Lento assai (Lento assai) – Nihoyatcho`zibvah.k.

Birasarningo`zidatempbirnechamarotabao`zgarishimumkin, shuningdektemptezlashishivasekinlashishimumkin.

Templarnisekin-astasusaytirishuchunquyidagiiboralarqo`llaniladi:

ritenuto– saqlanibroq

ritardando - kechikibroq

allargando - kengaytirib

rallentando- sekinlatib

Sekin-astatezlatishuchunesa:

accelerando - yanadatezlatib

animando - ruhlantirib

stringendo - jadalroq

stretto - ixchamlantiribkabiiboralarqo`llaniladi.

Dastlabkitempgaaytish:

a tempo - o`ztempida

tempo primo - dastlabkisur`atda

tempo I - o`shasur`atdakabiso`zlarbilanifodalanadi.

Agogika

Shunita`kidlashlozimki, metronommusiqaasariningdastlabki, boshlang`ichtempinianiqlashuchun xizmatqiladi, xolos. Biroq, musiqaasariniboshidan oxirigacha “metronombo`yicha” ijro etishhechqachontavsiyaetilmaydi; chunkimusiqasan`atiyuzakitarzdagi, aniqmetrikbirmaromliliknio`zigasingdirolmaydi.

Musiqa odamnutqigayaqinlashib, ifodalitarzdajaranglashiuchuniyrochilarundagidavomlitovushlarniyanahamcho`zibr oq, nisbatanmaydaroqtovushlarniyanadatezroqijro qiladilar,

notamatnidako`rsatilmaganbo`lishigaqaramasdan, frazalaryokimotivlar orasida “havo pauzalari” qiladilar.

Qat`iytempko`rsatkichlaridanbundaytarzdagiagogikchetlashuvlar odatda, keyingijirodagiqarama-qarshichetlashuvlarbilantekislanadi, masalan, tezlashuvdankeyingisekinlashuvvaaksincha.

Mualliftomonidanko`rsatilganqat`iytempko`rsatkichlaridanyuqoridagikabiche tlashuvlarga - **agogika**deyiladi. Agogika - (yunoncha agogike) – olibketish, chetlashishkabimanoniberadi.

Agogikchetlashuvlarmusiqaxarakterivauslubigabog`liqravishdaturlidarajalardaqo`llaniladi. XVIII asrmumtozmusiqasidaengkamdarajadagiagogikchetlashuvlarqilishmumkinbo`lsa, XIX asrromantikkompozitorlariningmusiqasidaagogikakengqo`llanilishi, **rubato** (italyancha – yashirincha,o`g`irlabkabima`nolarniberadi) - debataladiganerkinritmikijrogayo`lqo`yishmumkinbo`ladi.

Dinamiktuslar

Templarbilanbirqatordatovusheshitilishiningo`zgarishihammuhimmusiqiyifo davositalaridanhisoblanadi.

Tovusheshitilishiningturlichadarajalarid**inamiktuslar**deyiladivaularmaxsusatamalar yokibelgilarbilanbelgilanadi.

Engko`pqo`llaniladigandinamiktuslargaquyidagilarkiradi:

a) Muttasil kuchlilik darajasi

fortissimo - ff - judakuchli

forte - f – kuchli

mezzo-forte - mf – o`rtachakuchli

pianissimo - pp – judapast

piano - p - past

mezzo piano -mp – o`rtachapast.

b) Muttasilo`zgaruvchankuchlilik

crescendo –kuchaytirishbelgisi.

poco a pococrescendo - sekin-astakuchaytirish.

diminuendo - pasayaborishbelgisi

poco a pocodiminuendo - sekin-astapasayish

smorzando - tinaboshlash

morendo - tinaboshlash

v) Kuchlilikdarajasinio`zgartirishuchun

piu forte – yanakuchli

meno forte - salkuchli

sforzando - *sf* - ayrimtovushlarningkeskinzarbi.

Artikulyatsiya

Ijro xarakterinibelgilovchi tamalar

Artikulatsiya – (lotincha «articulatio» so`zidan olinib, «bo`laman», «qismlargabo`lib talaffuz qilaman» ma`nolarini anglatadi) tovushlarni bir-biriga bog`lab yoki ayrim-ayrim ijro qilish bilan belgilanadigan tovush hosil qilish usullaridir. Artikulyatsiya belgilariga quyidagilari kiradi:

1) **Legato**– (italyancha «legare» so`zidan olinib, «bog`lamoq» ma`nosini beradi) tovushlarni bir-biriga bog`lab, qo`shib ijro qilish.

P. Chaykovskiy «Qadimiy frantsuz qo`shig`i»

2) **Stakkato** - (italyancha «staccare» soʻzidan olinib, «uzish», «boʻlish» maʼnolarini beradi) tovushlarni uzib-uzib, qisqaiyro qilish.

Masalan:

3) **Markato**- (italyancha «markare» soʻzidan olinib, «taʼkidlash», «ajratish» maʼnolarini beradi) har bir tovushni alohida taʼkidlab ijro qilish.

4) **Portamento**-(italyancha «portare» soʻzidan olinib, «koʻtarish», «koʻtarib olish» maʼnolarini beradi) fortepiano musiqasida qoʻllaniladigan “choʻziq stakkato”ning alohida turi.

5) **Spikkato**- (italyancha “spiccare” soʻzidan olinib, “yaqqol ajratish, taʼkidlash” maʼnolarini beradi) torli asboblarda uchraydigan “oʻtkir stakkato”ning alohida turi.

Ijro

xarakterlariniyanadaaniqbelgilashuchunko`pdanko`patamalarqo`llanilib,
ulardanengko`pqo`llaniladiganlariquyidagilardir.

Ijro xarakterinibelgilashuchunqo`llaniladiganatamalar

atamalarningitaly anchanomi	talaffuzi	ruschama'nosi	o'zbekchama'nosi
abbandonamento	abbandonamente	непринужденно	erkin, bermalol
accarezzevole	akkaretstsevole	ласково	erkalab
affettuofo	affettuzo	сердечно	yurakdan
agitato	adjitato	возбужденно	to`lqinlanib
alla marcia	allyamarchya	в духе марша	marshruhida
amabile	amabile	ласково	erkalab
amoroso	amorofo	любовно	mehrbilan
animato	animato	воодушевленно,	zavq-shavqbilan
appassionato	appassionato	страстно	ehtirosbilan
ardente	ardente	с жаром	haroratbilan
brillante	brillyante	блестяще	o`rinlatib, do`ndirib
buffo	buffo	комически	kulgili
cantabile	kantabile	певуче	ohangdor, yoqimli
capriccioso	kaprichchofo	капризно	injiqlikbilan
con amore	konamore	с любовью	mehr-muhabbatbilan
con anima	konanima	с воодушевлением, с чувством	zavq-shavq, his-tuyg`u bilan
con bravura	konbravura	блестяще	qoyil-maqom
con brio	konbrio	с жаром	haroratbilan
con dolore	kondolore	с грустью	g`amginlikbilan
con dolcezza	kondolchetsta	нежно, мягко	mayin, yumshoq
con espressione	konespressyone	с выражением	ifodali
con forza	konfortsa	с силой	kuchbilan
con fuoko	konfuoko	с огнем	o`tbilan
con grazia	kongratsya	с грацией	latofatbilan

con malinconia	konmalinkonia	меланхолично	ma'yuslikbilan
con moto	konmoto	подвижно	harakatchan
con passione	konpassyone	со страстью	ehtirosbilan
con spirito	konspirito	с воодушевлением	jo'shqinlikbilan
con tenerezza	konteneretstsa	с нежностью	mayinlikbilan
con vigore	konvigore	бодро, энергично	tetik, kuch-g'ayrat bilan
desizo	dechizo	решительно	dadil
dolce	dolche	мягко, нежно	yumshoq, mayin
dolcissimo	dolchissimo	очен мягко, очен нежно	judayumshoq, judamayin
dolente	dolente	грустно, жалобно	g'amgin, hasratlanib
doloroso	dolorozo	грустно, жалобно	g'amgin, hasratlanib
elegante	elegante	изящно, красиво	nafis, go'zal
elegiako	eledjako	жалобно, грустно	g'amgin, hasratlanib
energiko	enerdjiko	энергично	tetik, bardam
eroico	eroiko	героически	qaxramonona
espressivo	espressivo	выразительно	ifodalii
feroce	feroche	дико, свирепо	yovvoyilarcha, darg'azab
festivo	festivo	празднично	bayramona
fiero	fero	дико	darg'azab
flebile	flebile	жалобно	hasratbilan
fresco	fresko	свежо	tiniq, toza
funebre	funebre	похоронно	motamsaro
furioso	furyozo	бешено	quturib
giocososo	djokozo	шутливо, игриво	hazilchan, o'yinqarok
gioioso	djoyozo	радостно, весело	sho'x, quvnoq
grandioso	grandiozo	пышно, великолепно	hashamatli, dabdababilan
grazioso	gratsyozo	грациозно	nazokatbilan,
guerriero	guerero	воинственно	harbiycha
imperioso	imperyozo	повелительно	buyruqnoma
impetuoso	impetuozo	стремительно, бурно	shitobbilan, hayqirib
innocente	innochente	невинно, прото	mas'um, oddiy
lagrimoso	lagrimozo	скорбно, печално	g'am-qayg'u bilan
languido	languido	с изнеможением, бессилно	lohaslikbilan, kuchsiz
lamentabile	lamentabile	жалобно	yolvorib

leggiere	ledjero	легко	engil
leggerissimo	ledjerissimo	очен легко	judaengil
lugubre	lyugubre	мрачно	g`amgin
lusingando	lyuzingando	лстиво, вкрадчиво	sezdirmasdan, silliqqina
maestoso	maestozo	торжественно, величаво	tantanavor, ulug`vor
malinconilo	malinkoniko	меланхолично	ma`yus
markato	markato	подчеркивая	ta`kidlab
marziale	marchyale	маршеобразно	marshona
mesto	mesto	печално	g`am-qayg`u bilan
morendo	morendo	замирая	pasayib, so`nib
parlando	parlyando	говоря	g`o`ng`ir-g`o`ng`ir
pastorale	pastorale	пастушески	cho`poncha
patetiko	patetiko	страстно	ehtirosbilan
pesante	pezante	грузно, тяжеловесно	og`ir, og`irlik bilan
piangendo	pyandjendo	жалобно	yolborib
pomposo	pompozo	великолепно, с блеском	o`rinlatib, qoyillatib
quieto	kieto	спокойно	osoyishta
recitanto	rechitanto	рассказывая	hikoyanamo
religioso	relijozo	благовейно	e`zoz-ehtirombilan
rigoroso	rigorozo	строго, точно	qat`iy, aniq
risoluto	rizolyuto	решительно	dadil
rubato	rubato	свободное исполнение	erkinjro
rustiko	rustiko	в селском духе	qishloqruhida
scherzando	skertsando	шутливо	hazilnamo
scherzoso	skertsozo	шутливо	hazilnamo
semplice	sempliche	просто	oddiy
sensibile	sensibile	чувствительно	sezgirlublikbilan
serioso	serozo	серезно	jiddiy
soave	soave	приветливо	xushmuomilalikkbilan
soavemente	soavemente	приветливо	xushmuomilalikkbilan
onore	sonore	звучно	ohangdor
spianato	spyonato	просто, йественно	oddiy, tabiiy
spirituoso	spirituozo	одухотворенно,	ilhomlanib, jo`shqin
strepitoso	strepitozo	шумно, бурно	shovqin-suronbilan

teneramente	teneramente	нежно	mayin
tranquillo	trankuillyo	спокойно	tinch-osoyishta
vigorouso	vigorozo	силно, бодро	kuchli, tetik

Mualliftomonidanto`g`ritopilganvaijrochigatushunarlibo`lganturlichabelgilar kattaahamiyatgaegabo`lib, musiqaasariningg`oyaviy-emotsionalmazmuninichuqur ochibberishga xizmatqiladi.

Xulosa

Xulosa o'rnida akustika xar xil tovush va kuylar bilan o'zaro jambarchas **Akustika** (yun. akustikos — eshitaman) — **fizikaning** tovush hodisalarini, ya'ni jismda mexanik to'liqlarning paydo bo'lishi, tarqalishi va ularni qabul qilish jarayonlarini, tovush hodisasi bilan boshqa fizik hodisalar orasidagi bog'lanishni o'rganadigan bo'limi. **Tovushning** tarqalish va qaytish qonunlari **Yevklid** zamonida aniqlangan edi. 17-asrga kelib, tonning yuksakligi va tebranishlar soni orasida bog'lanish borligi aniqlandi. **Galiley** va fransuz fizigi **Mersenn** (1588—1648) tovush to'liqlinining havoda tarqalishini ilmiy tushuntirdilar va **tovush tezligini** o'lchadilar. **Torrichelli vakuumda** (havosiz joyda) tovush tarqalmasligini isbot qildi. **Reley** A.ning nazariy asoschisi bo'ldi; uning "Tovush nazariyasi" (1877) kitobi bosilib chiqdi. A. quyidagi sohalarga bo'linadi:

- umumiy A.,
- fiziologik A.,
- elektr A.,
- me'moriy A.
- qurilish A.si,
- musiqa A.xi,
- gidroakustika,
- atmosfera A.si
- harbiy A.

Umumiy A. tovushning paydo bo'lishi va tarqalishini hamda akustik o'lchash usullarini o'rganadi. Tovush qisqa vaqt davom etadigan hodisa, uni energiya bilan ta'minlab turibgina uzoq davom ettirish mumkin. Tovush hosil bo'lishi uchun tebranish davom etishi kerak (avtotebranish). Tebranish tebranish amplitudasi, soni, davri, tebranish shakli b-n, tovush to'liqlini to'liqlin uzunligi, to'liqlinlar 282tarqalish tezligi, to'liqlin energiyasi bilan ifodalanadi. Fiziologik A. tovushning eshitisilishi, organizmga ta'siri va h.k. bilan shug'ullanadi. Bunday A.ning aso-siy tushunchalarini Om va Gelmgols yaratgan. Elektr A. tovush energiyasining elektr energiyasiga, elektr energiyasi-ning tovush energiyasiga aylanishi, to-vush yozib olish, bino A.si va ultrato-vush texnikasi bilan shug'ullanadi. Nemis ixtirochisi F. Reys telefon (1861) va ingliz ixtirochisi A. G. Bell (1876) mi-krofon ixtiro qilganlaridan so'ng tele-graf aloqasi amalga oshirildi. 1900 y. tovushli kino vujudga keldi. 1925 y. dan tovush yozib olishning elektr A. usu-li joriy qilindi. Elektron lampalar ixtiro qilingandan so'ng elektr A. tez taraqqiy etdi. Me'moriy A. va qurilish A.si binoning hamma joyida tovush va musiqaning yaxshi eshitisilishini ta'minlash, tashqi shovqinni kamaytirish masalalari bilan shug'ullanadi. Qurilish A.sida reverberatsiyani amerikalik olim U. Sebin (Sabine) tadqiq qilgan va qurilish materiallarining tovush o'tkazish parametrlarini aniqlagan. Musiqa A.si musiqa hodisalari (to-vush, tovushqator, hamohanglik, musiqa tizimlari va b.)ning ob'ektiv fi-zik qonuniyatlarini o'rganib, ularga musiqani idrok etish jarayoni nuqtai nazaridan yondashadi. Atmosfera A.si va

gidroakustika tovushning bir jin-sli bo‘lmagan va qatlamli muhitlarda tarqalishini o‘rganadi. Dengiz bir jinsli bo‘lmagan muhit, unda tovush to‘lqinlari buriladi, yutiladi va sochi-ladi, bu uzoq, masofadagi kemaning tur-gan joyini aniqlashni qiyinlashtiradi. Bu hodisalar atmos-feraga ham tegishli-dir. Harbiy A. tovush tezligini bilgan holda dushman turgan joyni aniqlash, tovush qaytishi yerdamida samolyotlar-ning uchish yo‘nalishini, kuzatish pun-ktidan uzoqligini va h.k.ni aniqlash bilan shug‘ullanadi. Tovush tutish — radio-lokatsiya, tovush eshitish — pelengatsiya harbiy ishda keng tatbiq qilinadi. Suv osti kemalari, samolyotlar, akustik mi-nalar ultratovush bilan boshqariladi. Ad.: Isakovich M. A., Obhaya akustika, M., 1973; Xayasaka Tetsuo, Elektroakusti-ka, per.s yapon. I. I. Ivanchika, M., 1982; Pavlovskaya V. I. i dr., Akustika i elek-troakusticheskaya apparatura, M., 1986

Tovushlarni kuchaytirish va pasaytirish — akustikaviy tadqiqotlarning ikki amaliy tomonidir. Masalan, tomosha zallarida tovushni kuchaytirish o‘z-o‘zidan talab qilinadi, Musiqqa yoki aktyorning nutqi har qanday joyga yaxshi eshitalishi kerak. Zalda «o‘lik nuqtalar» va, albatta, aks — sado bo‘lmasligi lozim. Tovushni pasaytirish muammosi esa uylar va ishlab chiqarishdagi ishchi o‘rinlarini loyiqalashtirishda hisobga olinadi.